

Հ. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ

ԹՂԹԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

18-րդ դարի ութսունական թվականներին էջմիածնում կառուցվում է ապարան և թղթի գործարան:

Դեռևս 1771 թ. ավարտվում և գործի է դրվում ապարանը՝ կոչված լինելով բավարարելու եկեղեցական գրականության կարիքը, որ դրում էր հայ հոգևորականությունը՝ կաթողիկոսյան և բողոքականութեան դեմ մղած իր գաղանարանական պայքարում:

1. ԹՂԹԻ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ ԳԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՂԹԱԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ԱՆՀՐԱՃԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տարանի աշխատելուց կարճ ժամանակ անցած, պարզվում է որ նա կանգնած է աշխատանքը դադարեցնելու վտանգի առաջ, թղթի բացակայության պատճառով: Այդ շրջանում թե ապագրության և թե գրելու համար թուղթը ստացվում էր Եվրոպայից՝ Տաճկաստանի վրայով: Հաղորդակցության ճանապարհների անկանոնության, անապահովության և հաղորդակցության միջոցների հետամնացության պայմաններում՝ թղթի հայթայթումը կապված էր մեծ գծավարությունների հետ:

Թղթի՝ Եվրոպայից ստացվելու մասին մենք ունենք որոշակի վկայություններ: Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի հիշատակարանում, ուր քարտուղարի կողմից գրանցված են նրա նամակների համառոտ բովանդակությունները, մենք կարդում ենք.

ա) «Եւ զթուղթ Զաբարիա վարդապետին¹⁾ յղեաց առ սա²⁾ յղել ի Պոլիս: Եւ պատուէր՝ զի ԲՃ (200) օգմայ թուղթ, կամ որքան և դացէ առեալ յղեսցէ: Նաև գրեսցէ եզրորն իւրոյ՝ Խօջա Նազարէթին, զի նա ևս ԲՃ (200) կամ ԳՃ (300) օգմայ թուղթ առեալ յղեսցէ վասն ապագրատան» (1774 թ. մարտի 22-ի նամակից. «Իրվան Հայոց պատմ.» գիրք Ը, էջ 297):

բ) Զմյուսնիայի նվիրակ և առաջնորդ Ղուկաս վարդապետը «յառաջագոյն խոստացեալ սրբազան վեհին, թե ի Ֆռանկաց թուղթ եմ բերելոց, որոյ ազագու և սրբազան վեհն գրեաց նմա, զի գալն իւր եթէ թուղթն ևկեալ իցէ ի Ֆռանկաստանու, բերցէ ընդ իւր. իսկ թէ չիցէ ևկեալ, ասացէ Աստուածատուր ազային, որ նա հետոյ յղեսցէ» (1775 թ. հունիսի 3-ի նամակից. «Իրվ. Հայոց պատմ.» գիրք Ը, էջ 428):

Կան և բազմաթիվ այլ վկայություններ, որոնցով հաստատվում է ոչ միայն թղթի Եվրոպայից ստացվելը, այլ և նրա մեծ կարիքը, թղթի գործարանի կառուցման անհրաժեշտությունը: Իր 1775 թ. փետրվարի 13-ի նամակում՝ ուղղված Մարտիկեանց մահաեսի Փիլիպպոսին, Սիմեոն Երևանցին գրում է. «զի վասն թղթոց կարի պակասութիւն ունէաք, զոր քսա բաւականին առ ձեան բերել ոչ կարէաք. և մանաւանդ՝

1) Պոլսի Հայոց պատրիարք:
2) Կարնեցի Փիլիպպոս Մարտիկեանց, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Արարիկում:

առեցեալն ևս, ըստ մեծի մասին անօգուտ և անտալալայել լինէր» (Նույն տեղ, էջ 332):

2. ՄԻԱԺԱՄԱՆԱԿ ԵՐԿՈՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Ենելով թղթի ձևք բերման վերոհիշ- յալ դժվարություններից՝ Սիմեոնը՝ ձեռ- նարկում է թղթի գործարան հիմնելու աշ- խատանքներին: Դեռևս 1772 թվին, Պոլսում գտնվող Մադրասեցի Չաքիկենց Գրիգորից խնդրում է՝ թղթաշեն վարպետներ ուղար- կել էջմիածին: Երկու տարի անցնելուց հե- տո վարպետներ ձևք բերելու հույսը կըտ- րած, Հնդկաստանի հայոց նվիրակ Փիլիպպոս վարդապետին խնդրում է՝ թարգմանել տալ և իրեն ուղարկել «ղթղթաշինության խրա- տըն», որով դուցէ, կարելի լինի տեղում գործարան հիմնել, առանց օտարների օգ- նության. ահա նույն հիշատակարանից մի կտոր «այլ և յանցեալ ամին զթղթաշինու- թեան խրատն թարգմանեցուցեալ էր նա և յղեալ առ սրբազան վեհն, յորմէ ոչինչ իմացեալ եղև, զի թարգմանութիւնն և զրեալն կարի խառնափնդոր էին, վասն ո- րոյ պատուիրեալ նմա զի տէր Աւետիսն վե- րակացու կարգեալ ի վերա թարգմանու- թեանն, զթղթաշինության խրատն հայերեն բառիւ և պարզ ոճիւ վերստին լաւ թարգմա- նի թարգմանել տացէ և առ ինք յղեսցէ. և եթէ այսու ևս ոչ լինիցի հնար, այնուհետև դայլ իմն հնարս հողացէ. զի թերևս զթղթաշինութեան կերպն ի ձեռն բերցուք» (Նույն տեղ էջ 308):

Երեք տարվա նամակագրություններից ու բանակցություններից հետո՝ վերջապես հաջողվում է նույն Չաքիկյանի միջոցով Փարիզից հրավիրել Ֆրանսիացի թղթաշեն երկու վարպետներ՝ (Մուսիօ Բեյսօն և Մու- սիօ Դեսիօն), որոնք՝ Պոլսում պայմանա- գիր կնքելով նույն Չաքիկյանի հետ, մեկ- նում են էջմիածին և, տեղ հասնելով, 1775 թ. մարտից սկսում են գործարանի կառու- ցումը:

Չաքիկյանին, Պոլսի պատրիարքին և այլոց Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից ուղարկ- ված նամակներից պարզվում է, որ ֆուանկ վարպետները և նամանավանդ նրանց

թարգման Ստեփանն ամեն կերպ աշխատում են ձգձգել գործը, դրամ կորզել և թղթա- շինության արհեստը էջմիածնականներից գաղտնի պահել: Պոլսի պատրիարք Զաքա- րիա վարդապետին դրած նամակում Սիմեոն Երևանցին հայանում է. «Նւ թարջիման (թարգման) Ստեփանն... ամենևին ոչ պիտու- յանար մեզ զի միշտ արբեցության և որկ- րամոլորության հետևէր: Եւ մանավանդ աղթարմա գոլով՝ ոչ կամէր, զի զթղթաշի- նության արհեստն ի ս. Աթոռջս հաստա- տեսցի, քանզի՝ ի մէջ խոսակցութեան զրանս թղթաշինացն խայինութեամբ թիւր մեկնէր մեզ, զոր նշանօք իմանայաք մեք» (Իվ. Հայոց. պատմ. զերք Լ. էջ 364): Ինչ վերաբերում է վարպետներին, նրանք այլ և այլ պատրվակներ են հնարում, ինչ- պես թղթի վատորակ լինելու, այնպես էլ իրենց կողմից աշակերտներ պատրաստելու պարտավորությունը չկատարելու համար- բայց թերացման հիմնական պատճառն այն էր, որ նրանք թղթաշինության արհեստը տարածելու իրավունք չեն ունեցել և այդ գործին ձեռնարկել են գաղտնի կերպով: Նույն Զաքարիա վարդապետին ուղղված՝ Սիմեոնի նամակում, որը վերաբերում է վարպետներից փոքրի՝ Մուսիօ Դեսիօնի Ֆրանսիա վերադարձնելուն, կարդում ենք. «Նա և պատուէր, զի օր մի յառաջ հանցէ զնայ անտի (Պոլսից), որ շատ չմնացէ անդ և ի Ֆուանկսի նաւ մի դիցե, այլ ո- րիշ ազգի նաւով յղեսցէ. իսկ եթէ որիշ ազգի նաւ ի պատրաստի չգտանիցի ի Զմիւ- սին յղեսցէ անտի շուտով, զի նա անդ յայլ նաւ մտեալ երթիցէ յորիշ երկիր՝ և անտի իւր քաղաքն, որպես և իւր աղեր- սանքն էր. քանզի ասէին թէ՛ զմեզ ուղար- կողքն թղթաշինութեան անուամբ չյղե- ցին, այլ որիշ պատճառաւ՝ և այլ անուամբ, ի ծածուկ պահելով թղթաշինութեան անունն առ երկիւզի: Արդ թէ իմացեն ասէ՛ թէ ևս այսու անուամբ եմ եկեալ աստ, զչարիս հասուցանեն ինձ և մեր ուղարկողացն» (Նույն տեղ, էջ 529):

1776 թ. հունվարի 4-ին արտադրվում է առաջին թուղթը, սակայն, վատորակ վարպետների սիմուլացիան պատճելու հա- մար՝ Սիմեոնը սպառնում է գործի զցել

Ֆայախական և նույնիսկ «ճվիցաք», ասէ, զկղակս նոցին»։ Վարպեաները խոստանում են նոր մաղ շինել՝ որից հետո լավ թուղթ կարտադրեն. և «սկսան նոր մաղ կազմել զի այնու զլան հանցին. հանցին և այնու, այն ևս համանկացաւ Ֆոանկատանու թղթոյն»։ (Նույն տեղ, էջ 582)։

Ֆրանսիացի վարպեաների էջմիածնում մնալու անօգտավետութիւնը վերջնակա- նապես իմացվելուց հետո, նրանք վճռովում են այնտեղից, ստանալով իրենց հասանելիք երեք տարվա աշխատավարձը։

Նախքան վերոհիշյալ վարպեաները էջմիածին կհասնեն Սիմեոն կաթուղիկոսը վարպեաներ էր խնդրել նաև Պարսկաստանից 1775 թ. հունիսի 28-ին ժամանել էին նաև Պարսկաստանից պահանջված պարսիկ վարպեաները, որոնք եռանդով ու բարեխըզ- ճորեն կատարելով իրենց աշխատանքը, կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն կառուցել էին մի նոր գործարան, այլ և պատրաստել էին աշակերտներ (Նիկողայոս և Մարգար) և արտադրել լավօրակ թուղթ։

Սխարվում է Գյուլա քահանա Աղանյանը, երբ գրում է, թէ «Սիմեոնը բերել ավելց աշակերտից (Պարսկաստանից) վարպեաներ, բայց նոքա չկարողացան թուղթ շինել» (Իրվան Հայոց պատմ. գիրք գ. էջ 249)։ Հենց նույն Սիմեոն կաթուղիկոսը, Չաքիկ- յանցին ուղղված 1776 թ. դեկտեմբերի¹⁾ 6-ի նամակում՝ գանդատվելով թղթաշին ֆոանկ վարպեաներից՝ գրել է. «Վերջնապես այն էր շար միաքն սոցա (ֆոանկ վարպեաների)», զի այս արհեստ աստ մի յառաջացի. այլ քան զիւրեանց զիտեցեալն լաւ հաստատելոց է աստուծով, որպես տիպն. լիւր միամիտ... մինչև գոքա ետացան ի դայն աստ, մեք կարծէաք թէ՛ այլ ոչ դան, ուստի ի Բեարիժ խանէն զթղթաշինս խընդ- բեցաք։ Յետոյ հանկարծ եկին Ֆոանկըն, և նոքա ևս եկին, ուստի՝ այլ չկարողացաք ջուղապ առնել, այլ նոցա ևս շինել ետուք զգործարան, որք միարանութեամբ շինեալ յաւարտս հասուցին, զթուղթ հանին, և զաշակերտս ուսուցին և դարձան... (որպես ասացաւ այս յապրելի 16), որոց թէ տարե-

կան վարձ՝ և թէ քեարխանի շինութեան և իւրեանց խարճ ընդամենն եղև ԱճԺ (110) թուման։ Տես զտաճկաց միամտութիւնն և զնոցին չարամտութիւնն, որք միշտ ծաղր առնէին նոցա. իսկ նոքա զիւրեանց յարա- ջացուցին որքան կարէին և Ֆոանկըն այսպէս նենգնութիւնս արարին» (նույն տեղ էջ 586—587)։

Բացի այս, նաև մի շարք վկայութիւն- ներ կան թղթագործարանի ծախսերի մատ- յանում²⁾. որոնցից մեկի մեջ բերումը ավե- լորդ շինք համարում «Ի սոյն ամի (1775 թ.), ի մարտի 22-էն, մինչև ցղեկտեմ- բերի 11. թէ Ֆոանկաց և թէ տաճկաց թղթատանն վերա այս ինչ խարճ գնաց, որ ահա ի ներքոյ գրի կարգաւ»։ Եւ այ- նուհետև թվարկվում են ծախսերը։

Պարզ է, որ էջմիածնում միաժամանակ հիմնարկվել է թղթի ոչ թե մեկ, այլ երկու գործարան, մեկը՝ ֆրանսիացի և մյուսը՝ պարսիկ վարպեաների ձեռքով. սրանցից մեծը, որ հավանաբար ֆրանսիացի վար- պեաներն էին կառուցել՝ 20 զաղ երկա- րութիւն և 9 զաղ լայնութիւն ուներ և կառուցված եր Չաքիկենց Գրիգոր աղայի ծախքով. պարսիկ վարպեաների կառուցած արհեստանոցի տարածութիւն մասին տե- ղեկութիւններ չկան։

Պատվավոր կերպով ավարտելով իրենց գործը՝ 1776 թվի ապրիլի 16-ին մեկնում են պարսիկ վարպեաները։ Նույն թվի հոկ-

¹⁾ Այս մատյանը սեփականութիւնն է ՀՍՍՌ Ժողովրդավարական կից Պետական Չեռագրատան. (Արխիվի բաժին, Կաթուղ. դիվան, թղթապա- նակ 7, № 3) կաշեպատ է, փափուկ կազմով. 21,3 × 25, 5 սմ. մեծութեամբ. բաղկացած է 104 թերթից։ 2—12 թերթերի վրա գրված է թղթագործարաննե- րի 1775—1781թթ. ծախսերը. կից 7 պատասխիկ 23ա— 26ա, 32ա—32բ և 36ա—46բ էջերով ժամանակավոր օգտագործման համար միարաններին և վարժատան սաներին հանձնված. այլ և այլ անձանց նվեր ու- գարկված և վաճառված գրքերի ցուցակները (1781— 1789թթ.). կից 4 պատասխիկ և մեկ ցուցակ կազմատան գործիքների 1ա. էջում՝ էջմիածնի միարաններին և այլոց արված սանամանների ցուցակը (1416—1817 թ.), Կից ցուցակ՝ Թոխաթի նվիրակ Սիմեոն Կաթուղի- պոսից կաթուղիկոսին նվիրված իրերի։

42ա—46բ՝ 1816—1818 թվականների այլ և այլ եկեղեցիների ու վանքերի ուղարկված եկեղեցա- կան անոթների և զգեստների ցուցակը՝ կից 2 պա- տասխիկ Մնացած էջերը ծաղուր են։

²⁾ Իրվանում սխարվածը՝ նայեմքերի։

տեւրերի 28-ին աշխատանքից հեռացվում է Ֆրանսիացի փոքր թղթաշենը և ապա նոյնիւրերին՝ մեծը:

Այնուհետև գործարանի ղեկավարությունը անցնում է առաջին հայ թղթագործ վարպետ Նիկողայոսին, որը սովորել էր պարսիկ թղթագործների մոտ և ճարտարներն յուրացրել Ֆրանսիացի վարպետների հմտությունը: Մրա մասին 1777 թ. ծախսերի մատյանում արձանագրված է «յապրիլի 21. օրն ուրբաթ, նոր վարպետ Նիկողայոսն սկսաւ ձեռնել զնիւթ թղթոյն բաշխիչ կառու երկու հազար դիան»: Մյուս աշակերտի՝ Մարգարի մասին հետագայում գրանցումներ չկան:

3. ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԾԱԽՍԵՐ

Թղթաշինության երկու գործարանի կառուցման և կահավորման վրա ծախսված է մոտ 18000 դուռուշ՝ չհաշված վարպետների, բանվորների և այլոց սննդի վրա կատարված ծախսերը: Այս գումարը հսկայական մի գումար է, և թե նկատի ունենանք իր ժամանակի արժեքը: Ավելորդ չենք համարում՝ համեմատության համար բերել նույն թղթագործարանի ելքի մատյանի հետևյալ գրանցումները «Գոմեշ մի առի որում կառու 15 հազար դիան. (=22 դուռուշ 20 փարա)՝», կամ Դաւիթ վարդապետն և թարջիման Սահիանն զձիանքն իւրանց գողանալ կառուն ի յԱլիքուչակի գիտն, որոց երեսն պարզ լինի. գինն է 90 դուռուշ», և կամ «Աշջի Դալուստին մէկ բոլոր տարվա տօնլուին կառու ի լրանալ տարւոյն... 24 դուռուշ»:

Թղթաշինության գործարանի կառուցման և գործիքավորման համար աշխատել են. —

- ա) Քարհասաներ 1235 մարդ օր, օրական՝ 20-25 փարայով.
- բ) Խառատներ 279 մարդ օր, օրական՝ 12-15 փարայով.
- գ) Դարբիններին տրված է 1232 դուռուշ, օրավարձը՝ 25 փարայով.
- դ) Մշակներ 4217 մարդ օր, օրական՝ 6 փարայով.

և) Որմնագիր բանվորներ («բանաս») 318 մարդ օր, օրական ստացել են 15 փարա. և այլն:

4. ԹՂԹԱԳՈՐԾԱՐԱՆՈՒՄ ՕԴՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Թղթագործարանի ծախսերի մատյանից երևում է, որ նրա գործիքները պատրաստվել են փայտից, քարից և զանազան մետաղներից:

ՓԱՅՏՏՅԱ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ. — Ամենից առաջ արժանի է ուշադրության փայտյա «մանկեանան» կամ մամլիչը. այս մամլիչը նման է եղել մինչև վերջին ժամանակներս Հայաստանի ձիթհանքերում օգտագործվող սեղմիչներին. նրա բաղկացուցիչ մասերն են ա) 12-15 մետր երկարությամբ հասա գերաններ, որոնց թիվը կարող է լինել երկու կամ չորս բ) «արջ», գ) «պողոսիկ» (բուրդու), դ) «կախքար»:

Մանկյանան կամ մամլիչը կառուցված է հետևյալ ձևով. — գերանների մի ծայրը գեանից քառորդ մետր բարձրության վրա, տեղավորվում է պատի մեջ հատուկ պատրաստված անցքում, որը վերին կողմից բևեռված է մինչև 50 տոնն ծանրության քարերով, գերանների մյուս ծայրին ամրացվում է (վերին կողմից) «արջ» կոչվող կոճղը, որը մեջտեղում ունի մոտ երեք դեցիմետր արամագծով անցք առ և ախոսներով. այս անցքի մեջ տեղավորվում է նույն արամագծի, դարձյալ առ և ախոսներով «պողոսիկը» (մոտ 5—6 մետր երկարությամբ գերան). պողոսիկի ներքին ծայրում ամրացված է մինչև մեկ տոնն ծանրության «կախքարը», որը ձևով նման է աղացի քարին:

Մանկյանան գործի գցելու համար պողոսիկը կախքարի հետ միասին պտտեցվում է ձախ և «արջի» օժանդակությամբ գերանները բարձրացնում են վերև. գերանների տակ՝ նրանց հիմքին մոտիկ, տեղավորվում է մամլիչը նյութը և ապա պողոսիկն աջ պտտեցնելով, գերանները իջեցվում են մինչև այն աստիճան, որ նրանք հենվին մամլիչի նյութին. այնուհետև պողոսիկը կախքարի հետ միասին բարձրանում և կախվում է օդի մեջ և իր ամբողջ

1) Ծանոթ. 40 փարան հավասար է մեկ դուռուշի:

ծանրությամբ գերաններին ներքև ձգելով՝ մամլում է նրանց տակ տեղավորված նյութը:

Գերանները բարձրացնելիս, որպեսզի պատվող պողոսիկն իր ներքին ծայրով գետին չխրվի, նրա տակ, գետնի մեջ տեղավորված լայն, հարթ քարի վրա դրվում է վերևից գոգավոր շուգունի օկավառակ: Սկավառակի փոսիկի մեջ տեղավորվում է պողոսիկի ներքին ծայրը, երբ վերջինս հասնում է նրան:

Այս ախլի սեղմիչի օգտագործման փաստը հաստատվում է մատյանում կատարված հետևյալ գրանցումով. «Պառատ Գրիգորին 12 աուր վարձն կտու 12 ապասի (=3 դուռուշ 24 փարա) որ մեկ արջ՝ և մեկ պողոսիկ փորեաց»:

Ենթադրում ենք, որ այս մանկյանան օգտագործված է թուղթ մամլելու համար:

Թղթի բազադրությունը ձեռնելու և մանրացնելու համար պատրաստվել են փայտյա սանդեր. այդ մասին կա հետևյալ գրանցումը. «բամբակաձորն ի ներքոյ սանտացու փայտին վախճանեալ Աշտարակցի Այվազի տղայի փեսային ողորմութիւն կտու երեք թումանի»:

Քարից պատրաստվել են ավազաններ և նավեր, որոնցով հեղուկ թղթանյութը հոսել է մի տեղից մյուսը. թղթանյութը մանրելու համար պատրաստվել է նաև հատուկ ջրաղաց:

Պղնձից պատրաստել են դանազան մեծ ու փոքր ամաններ, ծորակներ, խառնիչներ և այլն:

Երկաթի օգտագործման մասին մատյանում կա միայն մեկ գրանցում. «բամբակաձորոյ դարբնոցն վասն հինգ երկաթեայ տախտակաշինութեան տուեալ էին երեք թուման» (հավանաբար այս տախտակները օգտագործել են թղթի մամլելու ժամանակ): Մակայն մի քանի գրանցումներից պարզվում է, որ այլ և այլ վայրերից անագին քանակությամբ երկաթ է գնված կամ այլ և այլ վայրերից հրավիրված երկաթագործներին մեծ գումարներ են վճարել. թե ինչ գործիքներ են պատրաստել այդ վարպետները, չկա և ոչ մի նշում: Ահա այդ

գրանցումները. «Մամախոռ երկաթ առի ի Ղարսայ 109 թիւանի¹⁾ (=785 կ. գ.) և մեկ հոխայ²⁾. գինն կտու 285 դուռուշ 37 փարա. ի բամբակաձորոյ 200 լիտրն³⁾, մեկ լիտրն երեք ապասիով, գին կտու 12 թուման». կամ «Յոյն դարբնին չորս ամսէն վարձն կտու եօթն թուման երկու հազար (դիան). իւր աշակերտ Պողոսին երկու թուման. իւր աշակերտ Սուղավերտուն մեկ թուման երեք հազար (դիան) և Բերօին մեկ թուման... մեր գիւղացի դարբնացն 42 աուր վարձն կտու վեց հազար (դիան) երեք ապասի» և այլն:

Լավ թուղթ ստանալու համար վճարական նշանակություն են ունեցել մաղերը՝ որպիսիք պատրաստել են պարբերաբար, յուրաքանչյուր անգամ 2-8 մաղ:

Մի շարք մանր գործիքներ, գլխավորապես այլ և այլ շափումների համար գնվել են Ֆրանսիացի վարպետից, այդ մասին կա հետևյալ գրանցումը. «թղթաշեն Մուսիօ Բեյսօնէն մանր գործիս առաք շափուց այսինքն՝ փարկեալ, կանգուն և դայլ նմանիս որոց գին կտուք քսան և հինգ դուռուշ»:

Հետաքրքիր է նույն մատյանի հետևյալ գրանցումը. «Չարխն յորժամ գլուխ բերին և պտտեցաւ ջրով յուլիսի 2-ին. օրն շարաթ, բաշխիշ կտու գործավարացն»: Այս գրանցումից պարզվում է, որ թղթի արտագործյան պրոցեսում օգտագործված է ջրի շարժիչ ուժը:

5. ՀՈՒՄՈՒՅԹ ԵՎ ՕԺԱՆԴԱԿ ՆՅՈՒԹՅՈՒՆ

Թղթաշինության համար որպես հիմնական հումույթ օգտագործվել են մի քանի տեսակ նյութեր: Սրանցից առաջնակարգ տեղ է զբաղել քաթանի փայտը: Քաթանի ձևը բերման համար Սիմեոն կաթողիկոսը գիմել է ոչ միայն Բայազետ, Կարս կարին, այլ նաև Աստրախան՝ Ռուսաստանի նվիրակ Հովսեփ Արղության վարդապետին, որպեսզի սա Ռուսաստանի այլ և այլ

1) Ծանրության չափ է, մոտ 7,2 կ. գ.
2) Ծանրության չափ է, մոտ 1,2 կ. գ.
3) Ծանրության չափ է, մոտ 1,8 կ. գ.

քաղաքներում փախու հավաքել տա և ուղարկի էջմիածին:

Քաթանի հավաքման գործի մասին Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում կարդում ենք. —

«Գրեաց (Հովսեփ վարդապետին) և գորպեսութիւնս թղթատանն և երեք թապաղա յղեաց ի տնասաներ և վասն հին քեթանի գրեաց զպատուէր՝ զի թէ հնար է, և կարէ, զհին քեթան տացէ ժողովել և աստ յղել (1776 թվի հոկտ. 27-ի նամակից, էջ 512):

«Եւ պատուէր (Կարսեցի պարոն Գեորգին)՝ զի վասն թղթաշինութեան նիւթոյն հին քեթան ևս հոգացեալ յղեսցէ» (1775 թ. մայիսի 22-ի նամակից, էջ 403): «Եւ վասն յղեալ հին քեթանին մեղադրութիւն գրեաց սմա (Կարինի առաջնորդ Հարություն վարդապետին) զի սորա առեալ հասապովն թղթի մեկ դաստայն երկու դուռուշից աւելի նստեր ի մեր վերայ... Թուղթ ևս մեղադրութեան առ ս. Աթոռոյս գործակալ տեր Մանուելն (Կարին) գրեաց, զի յառաջագոյն գրեաց սմա և առաջնորդին, և թէ անպետ քեթան գտանիցի որոց հօխայն երկու և երեք փարայով տացէն, առեք. իսկ նոքա հիսուն երեք փարայով էին առեալ հօխայն... նոցա տուեալ զինն հասապ արարաք, որ թող զխարճն և զջաֆայն ի մեկ հօխայնն երեք դաստա թուղթ ելաներ և դաստան կես դուռուշ նստեր (1775 թ. հուլիսին, նույն տեղ էջ 464):

Թղթատան ծախսերի մատչանում արձանագրված է «Փալաս քսան թիլանի՝ ի Բայազիդու յղեաց թերզի Կիւրեղն քիւրայն կտու երեք դուռուշ. իսկ 27 թիլանի ի յԵրզրումու յղաց, քիւրայն կտու չորս դուրուշ»: Վերջին երկու գրանցումները հետաքրքիր են նաև թղթի մոտավոր արժեքը և փոխադրությունների վարձաչափը պարզելու տեսակետից:

Բացի քաթանից գործածվել է նաև բամբակ, կանեփ և կտավհատի ցողուն, այս նյութերի վերարերյալ թղթագործարանի ծախսերի մատչանում կան հետևյալ գրանցումները.

«Նոր աշակերտ նիկողայոսին և Մարգարին բաշխիշ կտու չորս հազար դիան,

որ նոր բամբակէ թուղթ իւրանց ձեռօքն հանեալ բերին ընծայ սրբազանին»: «Կանաչ կտաւահատ առաք ի յԱլիքոշակ. վասն թուղթ շինելոյ. զին կտու հազար դիան», կամ «կտաւահատի ցողօն հանող հիսուն և չորս մշակացն վարձ կտու հիսուն և չորս շահի»: «Կանեփ առի 36 լիտր, որոց զինն 36 դուռուշ, կանեփի հունտ 17 լիտր, զինն 10 դուռուշ... ի Բայազիդու մինչև ցասա, թե սոցա և թէ Գալուստ վարդապետի կանեփին քիւրա կտու տասն և հինգ հազար դիան»:

Որպես օժանդակ նյութ օգտագործվել է՝ ա) կալաքար, բ) թորթոն կամ բրոր, գ) բորակ, մշակվող նյութերի մաքրման, սպիտակացման և մաժուցիկ դարձնելու համար, դ) գեոկաաշ կամ պղնձարջասպ, ե) շիպ, զ) սոսինձ, է) նշաշտայ:

Վերահիշյալ բոլոր նյութերը, բացի սոսինձից ներմուծվել են Տաճկաստանից: Իսկ սոսինձը պատրաստելու մասին ծախսերի մատչանում կա հետևյալ գրանցումը. «Թութխալ կփել կտուք ձեռամբ ձօրագիւղացի ուստա Աղիբեգին և իւր եղբայր Պետրոսին ի տասն կաշուց արջառաց, որք ութն օր աշխատեցան. իրր վարձ կտու 15 դուռուշ, որ չորացաւ կշուեցաք եղև կօթն հօխա և կէս». կամ «թութխալ կփել կտու ի պատառոտեալ կաշուց ութն հօխա, վարձն կտու 2 դուռուշ 31 փարա»:

6. ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ԱՐՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԹՂԹԻ ՈՐԱԿԸ ԵՎ ՌԵԱԼԻԶԱՑԻԱՆ

Գործարանի արտադրական կարողության մասին ուղղակի վկայություններ չբերան. այդ իսկ պատճառով, որոշակի տեսլթե այսինչ ժամանակում, այսինքն մի օրում, շաբաթում, կամ ամսում որքան թուղթ է արտադրվել, չենք կարող հայտնի չէ նաև արտադրական պրոցեսի տեղությունը: Սակայն ծախսերի մատչանում գտնվող գրանցումներից հնարավոր է վերահիշյալ հարցերի մասին մոտավոր գաղափար կազմել. ահա այդ գրանցումները. «Ի յօգոստոսի 18. կտու 25 թիլանի փալաս և՛ հինգ թիլանի կանեփ, չորս հօխա թութխալ երկու հօխա կէս շիպ և

հիսուն գրամ¹⁾ կէօկտաշ, որ եղև երեսուն և մէկ թիւանի 200 գրամ (=224 կ. գր.). իսոցանէ դուրս եկն 16 թիւանի չորս հոխայ 350 գրամ (=120 կ. գր.) թուղթ, որ էր 13 օգմայ պիտանի և 15 դաստայ վտիա, գործավորացն բաշխիշ կտու. ի դեկտեմբերի 20, օրն հինգշաբթի: ԵՅասպրիլի 21 (1777 թ.) օրն ուրբաթ, նոր վարպետ Նիկողայոսն սկսաւ ձեծել զնիւթ թղթոյն, բաշխիշ կտու որ նոր թուղթն հանէին ի յուլիսի 15. 3 դուրուշ: Այս քաղվածքից ելնելով, արտադրութեան պրոցեսի տեղութեան և գործարանի արտադրական կարողութեան մասին եզրակացութեաններ հանելը դուրս մասնագիտական հարց է, ուստի այն հանձնում ենք մասնագետների ուղարկութեանը. նկատենք սակայն, որ բաշխիշ տալու ժամանակը կարող էր հետ մնալ թղթի արտադրութեան պրոցեսի ավարտումից:

Արտադրված թուղթը օգտագործվել է գլխավորապես տեղական կարիքների համար. դուրս մասամբ բավարարել է այլ վանքերի և թեմական առաջնորդների կարիքները. ինչ վերաբերվում է արտահանմանը դեպի հարեվան երկրներ՝ այդ մասին ճշտով տեղեկութեաններ չկան: Սակայն կամեկ փաստ, որը ենթադրել է տալիս, թե արտահանման հնարավորութեան այնուամենայնիվ եղել է. 1776 թ. նոյեմբերի 6-ին Գրիգոր Չաքիկյանցին գրած նամակում Սիմեոն կաթողիկոսը հայտնում է, թե նրա կողմից ուղարկված մուրհակների հինգ տեսակ բլանկներից չորսական օրինակ ուղարկում է՝ և եթե պահանջ կա թող հայտնի, որ շատ տպեն և ուղարկեն՝ Մադրասում ծախելու համար. ենթադրում ենք, որ այդ բլանկները տպվելու էին էջմիածնի թղթի վրա. այլապես ինչ շահ այդ գործից: Բացի այս՝ թղթի առանձին օրինակներ ուղարկված են Վրաց Հերակլ արքային, Կ. Պոլսի և Ռուսաստանի հայոց հոգևոր առաջնորդներին և այլոց: Տեղում թուղթը մեծ մասամբ գործադրվել է տպարանում. էջմիածնի թղթի վրա տպվել են մի շարք աշխատութեաններ, որոնցից հայտնի է Սի-

մեոն կաթողիկոսի «Պարտավճար» աշխատութեանը, որից Պետական Ձեռագրատանը (Մատենադարանում) կա հինգ օրինակ (հին տպագրեր № 102):

Արտադրվող թուղթն օգտագործվել է նաև գրագրութեանների համար. այժմ Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) արխիվում պահվում են բազմաթիվ վավերագրեր, գրված նույն թղթի վրա:

Որակի տեսակետից թուղթը բավական կոշտ, դուրսով բաց-հարդազույն, գորշ կամ ոչ շատ սպիտակ. թուղթը ունի ջրանկար գրոշմ, որը իրենից ներկայացնում է մեկ կողմում «Սուրբ էջմիածին» բառերի փակագիրը, որից ներքև «Ս. Կ.» Սիմեոն կաթողիկոս բառերի սկզբնատառերը, մյուս էջում՝ դարձյալ փակագրով «Թուին ՌՄԻՏ» (1776) և Գրիգոր Միքայելյանի (Յոշաջանյան, Չաքիկյան) անվան և ազգանվան սկզբնատառերը: «Գ. Մ.» Խնչպես վերը նշեցինք այս Չաքիկյանի ծախսով է կառուցվել և տպարանը և թղթի գործարանը, որի անունը հավերժացնելու համար Սիմեոն կաթողիկոսը ոչ միայն արձանագրութեաններ փորագրեց տպարանի և թղթագործարանի ձևատներին, այլ նաև նրա անունը հիշատակել է ինչպես արտադրվող թղթի վրա, այնպես էլ տպագրվող գրքերի առաջին էջերում:

Սիմեոն Երևանցու կողմից կառուցված թղթի գործարանը ըստ երևույթին շատ կարճ կյանք ունեցավ. (ընդամենը 5—6 տարի): Նրա մահվանից հետո գործարանը դադարեց գործելուց (գործարանի ծախսերի մատչանում 1781 թվից հետո գրանցումներ այլևս չկան, իսկ դա տպացույց է գործարանի խափանման): 18-րդ դարի վերջին և 19-ի սկզբի քաղաքական անցուդարձերի՝ աղա Մամատ խանի արշավանքների և այնուհետև Ռուս-Պարսկական պատերազմի հետևանքով գործարանն ընդմիշտ ավերվեց և ավարի արվեցին նրա մետաղյա գործիքները:

* * *

Դուրս սրանով մեր հոդվածն ավարտելինք, եթե մեր առջև չձառանար անխուսափելի մի հարց. այդ այն է, թե նախքան Սիմեոն Երևանցու կողմից կառուցած գոր-

¹⁾ Ծանրութեան շափ է. մտ 3 գրամ:

ծարանը և նրանից հետո՝ Հայաստանում աշխարհին գոյութուն ունեցել է, թէ ոչ:

Ասկախ այն բանից, որ մեր ձեռքի տակ դեռ ևս փաստեր չկան, պիտի ենթադրել, որ անցյալում նույնպես, թղթի մըշակման արհեստանոցներ գոյութուն ունեցել են: Թղթի վրա գրված Հայկական հին ձեռագրերի այն հակայական քանակութունը, որն ունենք այժմ, խոսում է հույս առաջ ենթադրութեան:

Թղթի վրա եղած ձեռագրերից ամենահինը որ գտնվում է Մատենադարանում, դա 10-րդ դարի (971) մի պատմական ժամանակագրական ժողովածու է, գրված 358 թերթի վրա, միջին մեսրոպյան գրչութեամբ Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) ձեռագիր № 2679 (102): Թուղթը՝ ինչպես նաև ձեռագրերի մեծ մասի թղթերը, չունեն իրենց վրա ոչ մի գրոշմ, որից կարելի լիներ պարզել թէ որտեղ է այն արտադրվել:

Ինչ վերաբերում է հետագային (այսինքրն՝ Միսեոնի կառուցած գործարանից հետո ընկած ժամանակին), կարող ենք ասել, որ Հայաստանում այլևս թղթի գործարան չի հիմնվել Սակայն արվել է մի փոքր՝ աշխարհին հիմնադրելու: Այդ փոքրը, որ կատարվել է Սահակ ծաղկարար եպիսկոպոսի կողմից՝ իբր տեսակի մեջ մեծ հետաքրքրութուն է ներկայացնում. ահա մի քանի տեղեկութուններ այդ մասին:

1837 թ. ծաղկարար Սահակ եպիսկոպոսը խնդրագրեր է ուղղում էջմիածնի սինոդին, նոր թղթագործարան, նկարչական ներկերի, կաղնուքարական ու այլ անհրաժեշտ նյութերի (պատաշ, նիշաշտա, ժանգառ, լաջվարդ, դրմզի և այլն) արհեստանոց կազմակերպելու համար, (տես ՀՄՍԻ ժողկոմսովետին կից Պետական Ձեռագրատան արխիվային բաժին, Սինոդի անտեսական մասի 1837 թ. նո 9 գործը): Սահակի առաջին խնդրագրի առթիվ Սինոդը իբր նույն թվի մարտի 1-ին խիստում որոշում է. «հրամանագրել Սահակայ եպիսկոպոսի, զի նա առ այժմ թողեալ զմեքինայն իւր (թղթաշինութեան) յայտնեցէ Սիւնհոդոսիս, թէ առաջին անգամ որքան դրամք հարկաւո-

րին նմայ՝ տու ի յառաջ անել զերկա խոտացեալ ի նմանէ, նիւթս պատաշի, նաշիշտի և ժանգառի. և այնքան դրամով որքան կարող է պատրաստել զայնպիսիս, զի Սիւնհոդոսս կարասցէ յիւրում ժամանակի տրնորինել ըստ այսմ մասին զարժանն» (Նույն տեղ. թերթ 2):

Այսպիսով թղթագործարանի կառուցման խնդիրը մերժվում է:

Երկրորդ և երրորդ խնդրագրերի քննութունից հետո, որ տեղի է ունենում սինոդի 1837 հուլիսի 16-ի նիստում, որոշվում է լուսարար Բարսեղ եպիսկոպոսին հանձնարարել անհրաժեշտ նյութերը և համապատասխան քանակութեամբ դրամք արժամագրել ծաղկարարին և ապա նրան հանձնարարել Ալիքուշակցի Չաքարխային, որը Սահակին տանելու է պղնձահանքը՝ նկարչական ներկերի արտադրութեան համար անհրաժեշտ հանքը որոնելու:

Ութն ամիս անցնելուց հետո, 1838 թ. մարտի 11-ին, Սինոդը նույն խնդրի մասին որոշում է. քանի որ մինչ այդ Սահակ եպիսկոպոսը և լուսարար Բարսեղը գործի հետագա ընթացքի մասին տեղեկութուններ չեն տվել «որք զուցի իսպաս ոչ մատուցեն Սիւնհոդոսիս ի պատճառս անկատար թողելոյ Սահակայ եպիսկոպոսին զայն առաջարկութիւն իւր, ըստ ինչ-ինչ տնակնունելի զիպուածոյ, զգործն՝ որ ի Սիւնհոդոսիս աստ իշմասինս այսմիկ, աւարտեալ համարել յիւրում ժամանակի տալ ի զիււանն վասն պահպանութեան» (Նույն տեղ թերթ 18):

Հետագա մի օրագրից (1838 թ. ապրիլի 22) պարզվում է, որ ներկեր պատրաստելու համար Սինոդի պահանջմամբ պղնձաքար է ուղարկվել Ելիսավետոպոլից՝ Հարութուն վարդապետի կողմից և հանձնվել է Սահակ եպիսկոպոսին, որն օգտագործելով այն, պատրաստի նյութը հանձնել է տպարանի վերատեսչին:

Ստանալով ծաղկարարի վերջին հայտարարութեանը՝ Սինոդը բավարարվում է միայն նրանով, որ ծախսված գումարի զիւմաց որոշ արդյունք ստացվել է և չի մըտահոգվել գործը հետագայում առաջ տանելու և զարգացնելու համար:

Սահակ ծաղկարարի ծաղկած կոնդակնե-
րից բազմաթիվ օրինակներ մինչև այժմ էլ
պահվում են Մատենադարանի արխիվում, ու-
րոնց վառ դույները կարող են շարժել ա-
մեն մի նկարչի նախանձը:

Ավելորդ չենք համարում, հավելվածի
կարգով ստորև դեռեցնել ծաղկարարի խըն-
դրագրերն ու հայտարարությունը, ուղղված
Սինոդին, որոնք պահվում են Սինոդի Տըն-
տեսական մասի 1837 թ. վերոհիշյալ № 9
գործում, թերթ՝ 1, 5, 10, 11, 22:

Այդ խնդրագրերը ցույց են առնում դե-
պի թղթի գործարանը և ձեռնարկություն-
ները էջմիածնի դեկավարության կողմից
ունեցած անտարբերությունը, և ծաղկա-
դարդ Իսահակ երևանցու կողմից գործա-
դրվող շանքերի անպատասխան մնալը:

Հրապարակվող փաստաթղթերը հետա-
քրքիր են նաև այն տեսակետից, վոր
մատնանշում են թղթի պատրաստման հա-
մար 19-րդ դարու առաջին կեսում գործա-
դրվող նյութերի, ինչպես նաև երևանին
մոտ գտնվող պղնձի մազանների և այլ
քարահանքերի մասին:

I

Սրբազան սիւննդոսի լուսավորչեան
աթոռոյ Կաթողիկէ էջմիածնի. ի ծաղկա-
դարդ Իսահակ եպիսկոպոսէ Մահտեսի տէր
Գրիգորեան երևանցւոյ.

Խ Ե Ղ Ի Բ

...Ո՛վ սրբազան Հարք. ձեզ քաջ յայանի
են աշխատանք իմ, և զանազան ծառայու-
թիւնք, որ ի մանկութենէս սրբոյ Աթոռոյս
և աւուրց յաւուրս յաւելորդութիւնք ի-
մոյս պատշաճեալ գործոց շնորհիւն աս-
տուծոյ: Ըստ իմս կարեաց, որպէս զյօրի-
նելն զնորանշան թուղթս, զպատաշ ասացեալ
սպիտակ աղն՝ վասն լուսացման զրեանց
տպարանի, զնշտայն՝ սխտանացուն կազ-
մարարի, զսոսինձն՝ վասն կցանի կոնդա-
կաց, զդալամի ժանգառն՝ վասն ծաղկարա-
րութեան, նմանապէս զղրմզն և զլաջիվար-

զըն. և շնորհիվ սուրբ հոգոյն Աստուածոյ
տակաւին գոն յիս այլ և զաղանի պիտա-
նացու գիտելիք արհեստին իմոյ և օգտա-
ւէտ ոմանց, զորս չեմ եղեալ յայանի ի
գործ. իհարկէ, պարագայք սորին զբամով
բերին ի ձեռս. զի ինքեանք են ծանրագին
յոյժ և նիւթք իւրեանց զիւրազին:

Ապաքէն եթէ նորին բարձր սրբազնա-
սուրբ օծութիւն և ձերդ սրբազնութիւն
բարեհաճեացին առ այսոսիկ հրամայեցէ՛ք
իմում նուաստութեան, յաղագս նորոգ
յօրինելոյ զիւրին ձեով զգործարանս թըղ-
թահանութեան. զի պլան այսր գործարանի
ունիմ պատրաստի ի ձեռս. քանզի զաւե-
լորդ հատեալսն ի մամլոյ՝ որք իբր
անպիտան արտաքս ընկենուն կազմարարք,
կամ փակեթք բարեազրաց և կամ անպի-
տան բարեազիրք և տուժարք, որ յոմանց
ի հուր արկանեն, յոմանց արտաքնոցն թա-
փին և յոմանց տուեալ լինին վաճառանո-
ցըն, արդ շնորհիւն Աստուծոյ կարող եմ
զայնոսիկ միանգամայն սխտոյացուցանել
և յարգել, շինելով զնոսա սխտանի թուղ-
թըս և մուխավայս (խաւաքարտ, կարդոն),
վասն զանազան զրեանց տպարանի: Ահա
ձաներուք և տեսէ՛ք. սակայն յայանեցի
եղբակացութիւն խնդրոյս ձերում բարձր
սրբազնութեան. զի եթէ բարեհաճեալիք ի
հարկէ ծախան սոցա պարտի ի զանձարա-
նէ սրբոյ Աթոռոյս լինել:

Այլև խնդրեմ այնպէս ստորագրեալ
հրամայեալիք իմումս նուաստութեան, որ
ոչ հիւն կամ վարպետք և կամ միբարանք
զանազան խօսակցութեամբ ասիցեն թէ՛
մեք քան զնա լաւագոյնս կարող եմք յօրի-
նել. ապա թէ՛ ոչ յայնժամ թուլասրտեալ
փոխանակ հետեւելոյ յետս նահանջիմ և լի-
նիմ այսն կատականաց և նշաւակ բազմաց
ըստ տերունեան առածին թէ՛ այրս այս
կամեցաւ աշտարակ շինել և այլն. քանզի
որպէս օգուտ գործարանիս փառք են և
պարծանք սրբոյ Աթոռոյս և ձերդ սրբազ-
նութեան, ի հարկէ և նմանապէս և ամօ-
թանք: Ահա ընտրեցեք զբարին յամանս
բարիս, զխոտանն ի բաց ընկեցեք. ձանե-
րուք և տեսէ՛ք և վայելիին ձեր աստու-

ծով զօգուտ զործառնութեանս, յուսամ յԱստուած զուարճասցիք մեծով շնորհակալութեամբ և բերկրեսցիք անպատում խնդութեամբ ի հոգի և ի մարմին ընդ քրքիստոսապսակ պառական գլխով մերով, որում ընդ ձեօք տացէ տէր Աստուած կեանս և խաղաղականս յաջողութեամբ և բարեբախտութեամբ ի ցնծութիւն մեր և ի պարծանս Հայկազեան սեռիս:

Մնամ վասն ընդհանրական կառավարութեան Ձերոյ ըստ ամենայնի հնազանդ ծաղկարար Իսահակ նուաստ եպիսկոպոս Մահտէսի տէր Գրիգորեան Երևանցի:

№ 8
1837 փետրվարի 12
ի Սենեակն իմ

II

Սրբազան Սիւնհոգոսի գերագահ Մայր Աթոռոյ կաթողիկէ Էջմիածնի. ի ծաղկազարդ Իսահակ եպիսկոպոսէ Մահտէսի տէր Գրիգորեան Երևանցոյ:

Ամենախոնարհ խնդիր:

1837 ներկայ թուոջս ի 12 փետրվարի 8 համարաւ խնդրամատոյց եղէ գրաւորութեամբ սրբազան Սիւնհոգոսիդ վասն հրամայելոյ իմում նուաստութեան յօրինել նոր խնորոյ զգործարանս թղթահանութեան դիւրին ձևով. ըստ որում պլան սոյն գործարանիս ունիմ պատրաստի ի ձեռս, նըմանապէս զպատաշ ասացեալ սպիտակ աղն զնշտայն և զայլ հարկաւօր պիտանացութեա, ի նուաստութենէս յօրինեալս. որպէս օգտաւետութիւնք սոցա ցուցանէն ի նախկին գրութիւնէս, զի նիւթք սոցա են դիւրագին, բայց ինքեանք ծանրագին:

Քանզի՞ մինչև ցայսօր կամ անբավական ի խնդրագրոյս և սպասու Ձերում հրամանի, ահա ժամանակն է արդէն զնելոյ ի գործ և սկսելոյ զպլան սոյն գործարանիս. կամ միւս զեղորայքն՝ որ առաւել ևս են հարկաւորք (ծանեքուք և տեսեք.) որոց ժամանակն յօրինելոյ, այս 3 ամիսն է, որոց մինն էանց. եթէ 2 ամիսն ևս անցանի, որ շերմային աւուրքն են, սոքա այլ ոչ ևս յառաջ գան և տարին բոլոր՝ զուր անցանի, ի վերա մեր. թէ պատաշն թէ նշտայն, սոնպէս միւս զեղորայքն են:

Վասնորոյ խնդրեմ խոնարհաբար եթէ կամք Ձեր բարեհաճին մերում խնդրոյ՝ չյամեցուցանել ևս յայս նուագ իբրև գառաջինն պատասխան սոյն գրոյս:

Այլ և խնդրեմ խոնարհաբար զՁեռնջ վասն կապուտակ և կանաչադույն քարանցն լաջիվարդի, որ ասի բաղաշխի, որ գտաննն սոքա ի պղնձահանքին Երևանայ. թէև այժմ ոչ բանի մատէնն նորայ, սակայն գիտեմ հաւաստեալ, որոց շուհարն կուտակեալ կան ի հին ժամանակէ մերձ առ մատէնն պղնձահանքի, որոյ օգուտն տեսեալ եմք՝ ևս ծառայ Ձեր, յաւուրս լուսահոգի Հայրապետին Եփրեմայ բաղմաւ աշխատութեամբ իմով՝ շահեցի սրբազան Տեառն իմոյ և շահեցա ի նորին սուրբ օծութենէն. վասն որոյ՝ ասեմ մին լաւ բնագէտ կտրիչ թուանկչի, հանդերձ ամենայն պարագաիւք, և քանի մի թուաման վասն ծախուց նորին, առաջ ինձ և առ ազա Մատթէոսն Մէլիք Արքահամեանն Մէլիք Աղամալեանց, զբեցէք որ ինքն ևս՝ իւր սպասաւօրքն գա ընդ իս ի մատէնն իւրեանց՝ յաղապս ցույց տալոյ զտեղիս մատէնին—գնամ որոնէմ ի մեջ կուտակացն այնք շէնէրին պղնձոյ—Տեսեք յայնժամ ողորմութեամբն Աստուծոյ թէ քանի՞ օգտաւէտ բանս բերալ ընծայեմ Ձերում սրբութեանն, օգուտ և պարծանք Սրբոյ Աթոռոյս և մեզ և այլն:

Մաներուք և տեսեք:

Հաւատացէք Աստուած կենդանին, քանի որ տեսանում եմ զկոտորական թղթոց ցիր և ցան թափեալ աստ և անդ, այնպէս եմ համարում թէ իմ շորերն են հանեալ թափեալ աստ և անդ. հրամայեցէք ինձ ևս ըստ նմանութեան պարոն Յովսէփ Տուլայովին, որ նա իւր մտացածին բանքն՝ օգուտ տէրութեան և Ձեր ևս ցուցանէ, և վասն այնք՝ ընկալնու նա բաղում շնորհակալութիւն հանդերձ պարգևօք:

Եթէ մինն ոչ կորուսանեմք վասն տասին, տասն ի միասին որ գտանեմք. 1817 ամին մինչ լաւն յօրինեցի լաջվարդ, զբեցի այս բանն ի վերա նորա. Զանն դատրի՞ դարկեալ բիւլք. որ նորին սուրբ օծութիւնն ուրախացեալ ի վերա այսք բանին, շնորհեաց ինձ ոսկեայ տուփ մի մինալու և 5 հալտուղ ոսկի, վասն որոյ՝ ետու պղնձա-

հանքի վերակացու Ղազար անուն ուսնին, ծառայի հանգուցեալ Մէլիք Մահակի, մին թուամն, մին չախու՝ և մին ծաղկեաց փեշկիր, որ մինչ կտու նմա նշան այնք քարին երեր զանազան տեսակ՝ քարինս ի սղնձոյ մատանիցն, և ես բազում աքնութեամբ ի գլուխ հասուցի լաւն, որոյ դրամն հինգ սխալով, 10 դրամ կտու թեքիրտաղու Առաքել կախկոպոսին, որ 100 դրամ խնդրեաց յինէն, 10 կտու վասն ոչ պակասելոյ մերն. և շատ փոշման եմ, որ ոչ կտու նմա հարիւրի կէսն ինչ և իցէ՝ վասն բազումն գտանելոյ կորուսի այն ժամանակին դմինն, որ գտի բազումն. դեռ ես՝ կորուսանում եմ վասն զանազան բանիցն հնարս գտանելոյ, և յուսամ թէ գտանէմ. որպէս վասն Ղրմզին, թէ մը չափ եմ կորուսեալ, ինձ է յայտնի և գտի վասն բազմաց զմեծագին մատանին, որ վայելեալ օրհնեմ գտուողն ամենայն բարութեանց և զանգին կեանս նոցին, որ կամեցան զիս վարձատրել. եթէ օգնէք ինձ այժմ, և Ձեզ ես օրհնեմ ընդ տուօղին բարութեանցն ամենից: Եմ և միամ վասն ընդհանրական կառավարութեան Ձերոյ ըստ ամենայնի հնազանդ ծառայ Ձեր և սրբոյ Գահոյս՝

Ծաղկադարձ Իսահակ կախկոպոս Մահակսի տէր Գրիգորեան Երեւանցի

Համար 60:
1837 յունիսի 23
Ի Սբ. Էջմիածին:

Վասն թղթահանութեան, նոր տեսակ չարխ մի թեթե և ձևով թէ կամիք, շնորհեցէք հրաման ըստ նմանութեան Ղահրայի կամ նման չղրեխի շինել տամ և բանեցնող նորին պատրաստի ունիմ քեալաշ Յակօն, որ ձեռամբ պատելով բանի դինկն: Ըստ պատմութեան աղա Յակոբ Շահան Ջրպետեանին որ ասաց ցիս, մինչ էի ի քաղաքի անդ ի Տիխիս՝ թէ Փարէժ քաղաքումն ոչ գոյ մուրացիկ բնաւ. ամենայն սք թէ կոյր, թէ կաղ թէ անդամալոյժ և այլ այնպիսիք են ընդ իշխանութեամբ և գործեն իւրաքանչիւրն զանազան գործս վարձով, թէ այր և թէ կին, որոյ տպեալ գրքէն ունիմ օրինակեալ այժմ պատրաստի վասն տեսութեան հարկաւոր անձանց յաղազս գործ դնելոյ մերս աշխարհի կոյրքն, կաղքն և այլքն վասն վա-

ռաց տեսնն սարժանք աշխարհի և տերութեան, և վասն ոչ տարոյ ձանձրութիւն ժողովրդոցն, որ դռնէ ի դուռ մուրացկան լինելով, ամաչին ինքեանք և ամաչեցուցանէն նոցա որ ոչ կամին տալ ողորմութիւն. և նոքա արանջալով շրջեն աստ և անդ. եթէ այնպիսեացն այսպէս ծառայութեան մէջ կացուցանել լինի, մեծ ողորթիւն է համարելոյ, որ ոչ շրջեն և ոչ տիրատէրքն մնաս տան այնպիսեացն. Այսքանս Ձերդ սրբազանութեան բաւեսցի վասն օգտի և պարձանացն սրբոյ Գահուոյս:

Խ.Ծ.Ծ. Իս. Ե

3

Սրբազան Սիւնհոգոսի լուսավորչեան Աթոռոյ սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի. ի Ծաղկադարձ Իսահակայ կախկոպոսէ Մահակսի Տէր Գրիգորեան Երեւանցոյ

Ամենախոնարհ խնդիր.

Յաղազս բազմահրաշ օգտաւետութեանցն ասեմ, զոր խնդրամատոյց եղէ երկիցս անդամ.— Առեք հինգը լիտր Ղալատաշի վասն պատաշին. կամ երեք լիտր լաւն, որ հանաչէ Բօյաղչին:

Հինգ լիտր լաւ սպիտակահատ ցորեան ջրովի և ոչ դէմի. վասն նշշտային: Երեք կտոր կարմիր սղինձ. վասն զալամի ժանկառին, որ ամէն մին կտորն մի ձեռաց չափ լայնութիւն ունենայ, նոյն չափովն երկայնութիւն լիցի. թանձրութիւնն՝ մուխաւայինման լինի. և վասն սորա երեք չարեք թունդ քացախ. և մին լայնաբերան բղուղ վասն քացախին. թէ լայնաբերան շիշայ լինէր երեք հատ առաւել ևս լաւ էր. յաղազս յօրինելոյ զժանկառն:

Մէկ խափի ձկան սոսինձ սպիտակն, որ ասէն պալիս թութխալի. վասն կոնդակաց կցանին:

Սոցա որն աստ գտանի տուք ինձ, և որն ոչ գտանի, Երեւանու բերել տուէք:

Յաղազս կապոյտ և կանաչ քարանցն ասեմ, որ կլանէ ի հանքս սղնձոյ՝ որոց օգուան գեր ի վերոյ է թէ սրբոյ Աթոռոյս և թէ՛ վասն բազմաց, որոց փորձս գիտեմ շնորհիւն աստուծոյ լաւացուցանելոյ և սխտոցուցանելոյ:

Վասն այս քարանց՝ հանձնեցէք զիս պարոն Զաքարին, որ բնակի ի յԱլիքուչակնա գիտելով զտեղիսն հանքաց, խոստանա տանել զիս անդ՝ յաղազս որոնելոյ, որ ըստ պատմութեանս գովէ նա զտեղիս կուտակալ ջուհարիցն պղնձոյ գոյն զգոյն քարանցն որք են անդ:

Վասն այս տուք ինձ ի գանձարանէն երեք թուման մանր փող գնամ որոնեմ, ըստ յաջողելոյն աստուծոյ որքան կարողանամ ձեռք բերեմ, թէ մնասցէ դրամն՝ տամ Զեզ. թէ պակասի տուք ինձ. և ի գնալս հրամայեցէք տալ ինձ հանդարտ երթվար մի լավ երիշով և պաշար ևս՝ թէ կամիք. ապա թէ ոչ այն եղիցի ի կամս Զեր. զիտելով Զեր այս քանս վասն օգտի և պարձանաց սրբոյ գահւոյս և արժանընտիր գահակալի Մայրութեան սորին և Զեր, ողջ լերուք հանապազօր վասն մեր:

Մնամ յամենայն սրաէ ջանադիր ծառայ սրբոյ գահւոյս խոնարհ ծաղկազարդ կախկոպոս Իսահակ Մահտեսի Տէր Գրիգորեան Երևանցի:

Համար 85,
1837. յուլիսի 14.
Ի սենեակն մեր:

4

Ի լուսավորչական Հայոց Սիւնհոգոսն էջմաճնի ի ծաղկազարդ Իսահակ կախկոպոսէ:

Յայտարարութիւն:

Ըստ հրամանի անդամոյն Սիւնհոգոսի բարձր սրբազան աւագ լուսարարի Աթոռոյս Բարսղի արքեպիսկոպոսի յաղազս շինելոյ զպատաշ և նիշխատէի զոր և արարեալ մեր հանձնեցաք վերատեսչի տպարանի Աթոռոյս մասնաւոր Յովհաննէս վարդապետի որք են երկու լիտր պատաշ և չորս խտիլ ինն մըսխալ. նիշխատէն երեք լիտր և կես չայրէք. և զծախան այսոցիկ ընկալեալ ևս ի վերոյ յիշեալ բարձր սրբազնութենէ՝ անդամոյդ ի Բարսղէ արք եպիսկոպոսէ, հինգ լիտր քալայքար, իւրաքանչիւր լիտրն երեք արասով առնէ երեք հազար զիան վեց մշակ՝ իւրաքանչիւրն տասն շահիով նոյնպէս առնէ հազար զիան և չորս կազ տոսրակացու կըտաւ, կազն մի մի ապասով, ութն հարիւր զիան, զորս ստացեալ ևս ի բարձր սրբազնութենէն վերոյ յիշեալ. և ահա ընդ ամին ներկայացուցանեմ զթուղթ ստացական վերատեսչին տպարանի մասնաւոր Յովհաննէս վարդապետին առ որ խնդրեմ տնօրինութիւն Սիւնհոգոսիդ:

Ի 16 օգոստոսի 1839.
Սուրբ էջմիածնի ծաղկազարդ Իսահակ կախկոպոս